

Makalenin geliş tarihi: 02.08.2020

1. Hakem rapor tarihi: 07.08.2020

2. Hakem rapor tarihi: 04.09.2020

Kabul tarihi: 10.09.2020

KUR'AN'DA İNSANLARI HAK YOLDAN SAPTIRAN ÂMİLLER (Araştırma Makalesi)

Mazhar DÜNDAR (*)

Öz

İnsanın Yüce Allah karşısında sorumlu olmasının sebebi, onun özgür iradesi ve yeteneklerini kullanabileceği "aklının" olmasıdır. Kişi kendisinde potansiyel olarak bulunan bu kabiliyetlerle, bir inanma biçimi ve hayat tarzı seçebilir. Dünya hayatında seçtiği inanç ve yaşam biçiminden sorumlu tutularak ahiret hayatında bunun hesabını verecektir. İnsanın tercih ettiği bu hayat tarzı bazen vahyin çerçevesinde iken, bazen de karşıt otoritelerin arzuladıkları istikamette olabilmektedir. İnsan, şayet iradesini ve aklını ilâhî otoriteye teslim etmez ise, hak yoldan saptıran unsurlara kaptırılmış olur. Bu unsurlar, ataların dinine tabi olmak, toplumun önderlerine uymak, haddi aşmış zengin insanlara uymak ve kötü arkadaşlıklar edinmektir. İnsanlar, geçmişten kopuk yaşayamadıkları için inanç ve yaşam biçimlerini büyük ölçüde atalarından devraldıkları geleneksel yaşam tarzıyla sürdürmüşlerdir. İçinde yaşadıkları toplumun inanç ve kültürüyle yetişerek onun bir parçası haline gelmişlerdir. Toplumdaki geleneksel inanç ve kültürün doğru veya yanlış olduğunu tahlil etmeleri bir yana, geçmişteki atalarının, liderlerinin, ileri gelenlerin, sermaye sahiplerinin ve arkadaş çevresinin etkisinde kalarak genellikle o inanç ve kültürü yaşatmış ve savunucusu olmuşlardır. İşte böylesi bir toplumda yaşayan insanın, içinde bulunduğu toplumun inanç ve kültürünün hatalı yönlerini fark edebilmesi için mutlaka tevhd inancı ve ilâhî bildirimler doğrultusunda uyarılması ve bilinçlendirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din, Tevhîd, Vahiy, Atalar, Seçkinler.

*) Dr., MEB, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı
(e-posta: mazhardu@hotmail.com). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4406-9686>

The Forces that Deflect People from the Right Way in the Qur'an

Abstract

The reason why man is responsible to Allah is that he has "the mind" that he can use his free will and abilities. With these potential abilities, a person can choose a form of belief and lifestyle. He is held responsible for the belief and lifestyle he chooses in the world life and will has to account for these responsibilities in the hereafter. While this lifestyle preferred by people is sometimes within the framework of revelation, sometimes it can be in the direction desired by the opposing authorities. If he keeps his will and mind out of divine authority, he will be given rein to the factors that make veer from the right way. These factors are to be subordinated to the religion of the ancestors, to comply with the leaders of the society, to follow the rich people who have exceeded the limit and to make bad friendships. Since people could not live separately from the past, they maintained their beliefs and lifestyles largely through the traditional lifestyle they inherited from their ancestors. They grew up with the beliefs and culture of the society in which they lived and became part of it. In addition to analysing whether traditional beliefs and culture in the society are true or false; under the influence of their ancestors, leaders, notables, capital owners, and circle of friends who lived in the past, they often lived and defended that belief and culture. In order for a person living in such a society to realize the wrong aspects of the belief and culture of the society in which he lives, he must be warned and raise awareness in line with the Tawheed belief and divine declarations.

Keywords: Religion, Tawhîd, Revelation, Ancestry, Notables.

Giriş

İnsanlar, çoğu zaman yaşam şeklinin ölçülerini belirlemede ilâhî bildirimleri esas almayarak içinde yaşadıkları toplumun geleneksel din anlayışına, kendi hevâ ve heveslerine uymuşlardır. Bu geleneksel din anlayışları, genellikle kendi kültürleriyle vahiy kültürünü birleştirmek, işlerine geldiği gibi davranmak suretiyle ve hak yoldan sapma şeklinde kendini göstermiştir.

İlâhî bildirimler, tevhîd inancı doğrultusundaki bir hayat tarzını, dünyada ve ahirette mutlu olmanın yollarını öğretirken, bu ilâhî buyruklara karşı gelenlerin söyledikleri en önemli argüman, atalarının yolundan ayrılmayacakları yönündeki söylemlerdir. Tarih boyunca farklı toplumlarda ataları kutsama ve onlara tapma, onların yolundan ve dinlerinden ayrılmama gibi söylemler devam edegelmiştir. Önceki ümmetlerin kendi peygamberlerine söyledikleri gibi, Mekke müşrikleri de atalarına bağlı kalacakları iddiasıyla ilâhî bildirimleri, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve ahiret inancını kabul etmemiş, tevhîd inancını, evrensel ahlâkî kaideleri ve sosyal adaleti reddetmişlerdir. Atalarından devraldıkları gelenekleri sürdürmüş, kurdukları haksız düzeni devam ettirmek istemişlerdir.

Kur'an, insanların geleneksel olarak sürdürdükleri ve atalarından devraldıkları bu kötü mirası, ilâhî bildirimler çerçevesinde değerlendirerek sorgulamaya, ıslah etmeye, bâtil

inanış ve gelenekleri reddetmeye davet etmiştir. Ancak onlar, genellikle işlerine gelmediği için bu uyarıları dikkate almadıkları gibi atalarının yolundan, önderlerinin izinden, şımarık servet sahipleri ve kötü arkadaşlarının peşinden gitmişlerdir. Ancak bu saydığımız unsurlar da onların hak yoldan sapmalarına sebep olmuşlardır. Ataların, önderlerin, haddi aşmış zenginlerin ve kötü arkadaşların üzerinden hayata bakmak, inanç, hak ve adalet gibi meselelerde insanları yanılığa düşürebilir. Bu saydığımız unsurları taklit etmek suretiyle hayatlarını sürdürenlerin, ahirette onları suçlayarak bu sorumluluktan kurtulamayacakları, netice itibarıyla herkesin kendi tercihinden dolayı hesaba çekileceği, kimsenin bir başkasının günah yükünü çekemeyeceğini hatırlatmakta fayda vardır. Kur'an'da geçen ve hak yoldan saptıran unsurları başlıklar halinde işleyip ele almaya çalışacağız.

Araştırma Etiği

Makaledeki tüm bilgiler akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uyularak hazırlanmış ve sunulmuştur. Bu çalışmada etik ilke ve kurallara uyularak yapılan tüm alıntılarda kaynak gösterilmiştir.

1. Âbâ /Atalar

Arapça'da "baba" manasına gelen "ebun" kelimesinin çoğulu olan "âbâun"; "öncekiler, ileri gelenler, toplumun önderleri", "bir mesleğin kurucuları, bir şeyin icâd, ıslah veya ortaya çıkmasına sebep olan herkes" gibi manalara gelmektedir.¹ "Âbâena" kelimesi Kur'an'da: "بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّهُتَدُونَ" *Hayır! Onlar sadece, şüphesiz biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz dediler*² ayetinde olduğu gibi, "bizi ilimle eğiten, yetiştiren, terbiye eden âlimlerimiz" manasında kullanılmıştır.³

Kur'an'da türevleriyle birlikte toplam altmış üç yerde geçen "âba" kelimesiyle ifade edilen "atalar silsilesi"⁴, tevhîd inancı açısından mühim bir meseledir. Tevhid inancında ilâhî dinlerin esası olan Yüce Allah'ın zatında, sıfatlarında ve işlerinde bir olması anlayışı benimsenirken, bu inancı kabul etmek istemeyenler genellikle önceki müşrik olan atalarının yolundan ve inancından ayrılmayacaklarını söylemişlerdir. Ancak ilâhî dinler, tevhîd inancını ve bu doğrultudaki düşünce ve yaşam biçimini, dünya ve ahiret mutluluğunu vaad ederken, bu ilâhî buyruklara karşı gelenlerin öne sürdükleri ar-

1) Râğîb, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut, ts. s. 7; Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lîsânu'l-Arâb*, Dâru Sadr, Beyrut, trs. C. 1, s. 14.

2) 43/Zuhrûf/22.

3) Râğîb, *el-Müfredât*, s. 7.

4) Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *Mu'cemu'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut, 1994, s. 4-5.

gümanlardan en önemlisi de atalarının kendilerine miras bıraktıkları şirk yolundan ayrılmayacakları yönündeki söylemleridir: "وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا" Onlara Allah'ın indirdiği-ne uyun dendiğinde: Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız, derler."⁵ Kur'an ayetlerinde müşrik kesimlerin, atalarının dinlerine olan bağlılıkları kınanırken "âbâ" ifadesi kullanılmıştır. Mekkeli müşrikler, atalarının ve neseplerinin üstün olduklarını, dinlerine bağlı kalacaklarını ifade ederken,⁶ Kur'an'da onların bu tutum ve davranışlarının cahiliyeye dayalı bir ilkel anlayış olduğu belirtilmiştir.⁷ İslâm, atalarının inanış ve yaşayış biçimlerinin hatalı olduğunu, o hatadan vazgeçerek Yüce Allah'ın bildirimlerine uymaları gerektiğini ilâhî mesajlarla bildirirken,⁸ müşriklerin bu teklife karşılık "atalar dini" diyerek karşı gelmeleri Kur'an tarafından kınanmalarına sebep olmuştur.

Aslında İslâm, anaya, babaya ve dolayısıyla ecdâda sevgi, saygı ve itaat emrini tevhd inancından sonraki en mühim vazife olarak kabul etmiştir. Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: "وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا" *Rabbin, yalnız kendisine tapmanızı ve anaya babaya, iyilik etmenizi emretti.*⁹ Ancak, Yüce Allah'a karşı gelme durumu söz konusu olduğunda, hiç kimseye itaat etmeye, ataların yolunda gitmeye, inançlarını taklit etmeye ve onlara uymaya müsaade edilmemiştir.¹⁰ Nitekim tarih boyunca farklı toplumlarda ataları kutsama ve onlara tapmaya kadar götüren "atalar kültü" nün bulunmuş olması, İslâm'ın bu husustaki gösterdiği hassasiyetin ne kadar haklı olduğunu göstermektedir.¹¹ Mekke müşrikleri, şirke düşmüş atalarının inancına bağlı kalacakları iddiasıyla, ilâhî vahyi, Resûlullah'ın risaletini ve ahiret inancını kabul etmedikleri gibi, İslâm dininin getirmiş olduğu evrensel ahlaki kaideleri ve sosyal adaleti de reddetmişlerdir. Atalarından miras aldıkları gelenekleri sürdürme adına, kurdukları haksız düzeni devam ettirmek istemişlerdir: "وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا" *Kendileri de bunların hak olduklarını kesin olarak bildikleri hâlde, sırf zalimliklerinden ve büyüklük taslamalarından ötürü onları inkâr ettiler. Ama bozguncuların sonunun nasıl olduğuna bir bak!*¹² Kur'an, atalara bağlılığın gerçek sebebini ifşa etmenin yanı sıra, işin hakikatini tahlil etmeden başkalarını taklit etmeyi yasaklamış, hakikatin vahiy ve akıl ile bilinebileceğini açıklamıştır. Önceki pey-

5) 31/Lokmân/21.

6) 43/Zuhrâf/22.

7) 43/Zuhrâf/23.

8) 53/Necm/23.

9) 17/İsrâ/23; Bk. 4/Nisâ/36; 17/İsrâ/24.

10) 12/Yusûf/40.

11) Günay, Tümer, *Atalar Kültü*, DİA, 1991, C. 4, s. 42–43.

12) 27/Neml/14; Bk. 28/Kasas/57.

gamberlerin de atalarını körü körüne taklit eden toplumlarla muhatap olduklarını bildirmişti: " وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ " *Onlara, Allah'ın indirdiğine uyun denildiğinde, hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız derler. Peki, ama ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?*"¹³ Atalarının dini üzerinde ısrar etmeleri, tevhîd inancına karşı gelmelerinde en büyük engellerden birini teşkil etmektedir. Onların atalarından tevarüsen devraldıkları dinlerini terk etmek istememeleri, alışageldikleri geleneklerine olan bağlılıkları, ayrıca muhakeme, muhasebe, mukayese ve akletme gibi zihinsel faaliyetlere de girmemeleri neticesinde çoğunlukla ilâhî dinleri reddetmişlerdir. Her yönüyle birbirine zıt olan "atalar dini" ile "ilâhî din" in öğretileri karşı karşıya geldiğinde, insanlar karar verme noktasında cehaletten kalan bir hamiyetle tercihlerini genellikle geleneklerinden yana kullanmışlardır. Sorgulamadan bu yönde tercihlerini kullanmalarının elbette pek çok sebebi vardır. Bu sebeplerin ortak paydası, aklın kullanılmaması ve düşünülmemesi yönündeki cehalettir. Bazı sebepleri şöyle sıralamak mümkündür.

- a. Atalarına olan bağlılıkları doğrudan sevgi, saygı, güven ve sadakat esasına dayalı olması. İçinde buldukları toplumun cehaletinden kaynaklanan taassup ve hamiyetle şekillenen ataları kutsama, onların yolundan gitme ve onları uyulması gereken otorite olarak kabul etme.¹⁴
- b. İnsanoğlunun aklını kullanma, sorgulama, araştırmalar yapma gibi çaba sarf etmeyi gerektiren şeyler yerine, zahmetsiz bir şekilde toplumda süregelen gelenekleri devam ettirmeleri işlerine ve kolayına gelmiş ve genellikle bu yolu benimsemişlerdir.¹⁵
- c. Atalarının yolunu terk etmeleri halinde başkalarının kendilerini kınamasından ve ayıplamasından korkmaları, cahil oldukları için haliyle bu yolun doğru olduğuna inanmaları, aykırı davranışları halinde toplumdan gelebilecek kınama ve baskılara göğüs gerememeleri.
- d. Ataların dinine bağlı olunması gereğini savunan, özellikle toplumun ileri gelenleri ve zenginleri için de sahip oldukları statükonun, kurdukları düzenin, kendi lehine işleyen çarkın devam ettirilmesi için, cehaletten kaynaklanan hamiyet ve taassubu kullanarak diğer kesimleri de yanlarına almış olmaları. Böylece milletin kutsal değerlerini, iftihar kaynaklarını ve diğer değerlerini hiçe sayarak yeryüzünde bozgunculuğu yaymaları.¹⁶

13) 2/Bakara/170; Bk. 16/Nahl/35.

14) Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, trc. Heyet, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, C. 1, s. 137.

15) Fahreddîn, Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981, C. 6, s. 183.

16) Seyyîd, Kutûb, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 2003, C. 4, s. 386–387.

Kur'an, insanların geleneksel olarak sürdürdükleri bu saplantılara ve içine düştükleri cehalete dikkat çekmiş, atalarından devraldıkları bu kötü mirası vahiy süzgecinde geçirerek sorgulamaya, ıslahına çalışmaya ve bâtıl gelenekleri terk etmeye davet etmiştir.¹⁷ Ancak insanlar, genellikle ilâhî bildirimleri anlamadıkları veya anlamak istemedikleri için bu uyarıları dikkate almamış, atalarının dininin hak olduğu zannıyla onların izinden gitmeye devam etmişlerdir. Oysa Yüce Allah'ın onlardan isteği, dinlerini sadece Allah'a has kılarak O'na kulluk yapmaları, ilâhî bildirimlere tabi olmaları, atalar dinine tabi olma gibi hurafe ve bid'atleri reddetmeleridir. Fakat onların pek çoğu atalarından devraldıkları mirası sürdürerek şeytanın yolunda yürümeye devam etmişlerdir. Nitekim Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: "وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَىٰ الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَّلُوهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ" *Onlara, Allah'ın indirdiğine (Kur'an'a) ve Peygamber'e gelin denildiğinde onlar, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter" derler. Peki ya babaları bir şey bilmiyor ve doğru yolu bulamamış olsalar da mı?*"¹⁸ Ayetin muhtevasından, Yüce Allah'ın kullarını uyarmak suretiyle geleneksel din anlayışından kurtulmaları, akıl ve düşünme melekelerini kullanarak ilâhî hitabın aydınlığına erişmeleri çağrısında bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak insanlar ilâhî bildirimlere uymaya davet edildiklerinde, genellikle atalarının dinine uyacaklarını ifade ederek bu çağrıya icabet etmemeleri sebebiyle kınanmışlardır.¹⁹ Çünkü din, sadece ilâhî iradeye mutlak teslimiyeti gerektirir. İlâhî bildirimlerin muhtevasıyla yetinmeyip farklı şeyleri dindenmiş gibi göstermek, dinde ilave ve eksiltmeler yapmak, Allah'ın dini yetersizmiş gibi beşer iradesini O'nun iradesi üstüne çıkarmak hem dini hem de dindarlığı bozmak manasına gelmektedir.²⁰

İnsanlar, cehaletten kaynaklanan alışkanlıkları, alışa geldikleri kötü adetleri vahiyle sorgulama neticesinde terk etmeleri gerekirken, atalarının yolunda gitmeyi tercih etmiş, üstelik bu yolun Yüce Allah tarafından emredildiğini savunarak O'na iftirada bulunmuşlardır: "وَإِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحِشَاءِ" *Onlar bir kötülük yaptıkları zaman: "Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti" derler. De ki: "Allah kötülüğü emretmez. Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?"*²¹ İnsanlar günümüzde de yanlış olan pek çok gelenek ve adetleri sürdürmüş, üstelik bu yaptıklarının İslâmî olduğunu iddia etmişlerdir. Mekkeli müşriklerin işledikleri cahiliyeye ait âdetlerin Hz. İbrâhîm'in ve Yüce Allah'ın rızasına uygun olduğunu söylemeleri gibi, günümüzde de İslâm ile alakası olmayan bid'at ve hurafelerin İslâmî olduğunu iddia etmek suretiyle aynı şeyleri ifade et-

17) 2/Bakara/170; 43/Zuhrûf/22–23.

18) 5/Mâide/104.

19) Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, et-Tâberî, *Câmî'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2000, C. 21, s. 137.

20) Heyet, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, DİB Yayınları, Ankara, 2012, C. 2, s. 349–350.

21) 7/Â'râf/28.

mek istemişlerdir. Atalarının delalet yolunu takip ederek, cahiliye gelenekleri sürdürmüş ve nefislerine uyarak devam ettirdikleri bu cahiliye dinini meşru göstermek için, yaptıkları şeylerin ilâhî bildirimler çerçevesinde olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Oysa Yüce Allah ayette de ifade edildiği gibi, hiçbir zaman kötülüğü emretmemiştir.²² Geçmişte olduğu gibi günümüzde de ilâhî bildirim hakikatleri kendilerine ulaştığı halde insanların pek çoğunun atalarının yolundan gitme ve geleneklerini sürdürme yönünde ısrarcı davranmalarının temel sebebi, körü körüne taklitçilik, objektif ve bilinçli bir düşünce yerine taassuba saplanmalarıdır.²³

Yüce Allah, ataların dinini taklit etmek suretiyle sürdürenlerin, ahirette onları suçlayarak bu sorumluluktan kurtulamayacaklarını, netice itibarıyla herkesin kendi tercihinden dolayı hesaba çekileceği, kimsenin bir başkasının günah yükünü çekemeyeceğini hatırlatmak suretiyle uyarılmaktadır. Atalarını körü körüne taklit etmek yerine, akıllarını kullanmaları ve ilâhî bildirimlere uymaları gerektiği bildirilmektedir: " *Yahut* أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ " *Bizden önce babalarımız Allah'a ortak koşmuşlar. Biz onlardan sonra gelen bir nesiliz. Şimdi batıluların işlediği yüzünden bizi helâk mi edeceksin? " dememeniz içindir.*"²⁴ Yüce Allah, her bir insanı tertemiz bir fitrat, hür irade ve akıl ile donatıp ilâhî bildirimlerle uyarışken, onların kalkıp bu üstün meziyet ve nimetleri dikkate almadan sadece atalarının yolundan gitmiş olmaları sorumluluk gerektiren hatalı bir tercihtir.²⁵ Onların akıllarını kullanarak ve ilâhî bildirimleri dikkate alarak tercihlerini hak istikametinde kullanmaları gerekirdi.

Peygamberler, kavimlerini tevhîd inancına davet ederken, onların itiraz etmelerindeki en büyük gerekçeleri, atalarının dininden ayrılmayacakları yönündeki ifadeleridir. Sadece Yüce Allah'a itaat etmek yerine, O'na atalarını ve diğer bazı unsurları ortak kabul suretiyle şirke düşmüşlerdir. Hak dine atalarının, efendilerinin ve önderlerinin uydurmalarını, ilâhî bildirimlere aykırı pek çok hurafe ve bid'atlerini karıştırmaya alışmış olanlar, bunların dinin aslından olduğu zannına kapılarak tevhîd inancına ve Yüce Allah'a teslimiyete yanaşmaları pek kolay olmamıştır. Dolayısıyla tevhîd inancı davetine icabet etmedikleri gibi, inançlarına hem şirki hem de zulmü bulaştırmışlardır. Âd kavmi kendilerini tevhîd inancına davet eden Hz. Hûd'a şöyle karşılık vermişlerdir: " *قَالُوا أَجِئْنَا لِلْعِبَادَةِ اللَّهِ وَحَدَّةٌ وَنَدْرٌ* " *Dediler ki: "Ya, demek sen, tek Allah'a*

22) Kutüb, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, C. 3, s. 108; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (sad. İsmâil Karaçam ve Arkadaşları), Azim Dağıtım, İstanbul, 2014, C. 4, s. 30.

23) Heyet, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C. 2, s. 516.

24) 7/Â'râf/173.

25) Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi'r-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbu'l-Arâbiyye, Beyrut, 2001, C. 2, s. 168; Abdurrahmân b. Nâsir es-Sâdî, *Teyisiru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2000, s. 308.

kulluk edelim ve atalarımızın taptıklarını bırakalım diye mi bize geldin? Eğer doğru-
lardan isen bizi tehdit ettiğin(o azâb)ı bize getir!" قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رِجْسٌ

رَغَضَبٌ أَتَجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَانظُرُوا إِلَيَّ
رَغَضَبٌ أَتَجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَانظُرُوا إِلَيَّ
رَغَضَبٌ أَتَجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَانظُرُوا إِلَيَّ
رَغَضَبٌ أَتَجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَانظُرُوا إِلَيَّ

Dedi ki: "Artık size Rabbinizden bir rics (pislik) ve gazab inmiştir.
Allâh'ın, kendileri için hiçbir delil indirmedığı (ve hiçbir güç vermediği), sadece sizin
ve atalarınızın taktığı (boş) isimler hakkında mı benimle tartışıyorsunuz? Bekleyin öyle
ise, ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim!"²⁶ Ayette Yüce Allah'ın kendileri hak-
kında hiçbir delil sunmadığı, sadece atalarının takındığı birtakım kuruntularla hareket
ettikleri, ilâhî bildirimlerden uzak durmak suretiyle farklı şeyleri kutsal sayarak onlara
taptıkları, kendilerini kurtaracaklarına ve şefaathane edeceklerine inandıkları bu varlıkların
aslında bunları yapmaya güçlerinin yetmediği, tüm bunların sadece atalarından kalma
uydurma isimler olduğu anlaşılmaktadır.²⁷ İnkârda ve yalanlamada ısrar ederek bu ce-
haletten asla vazgeçmemişlerdir.²⁸ Böylesi bir meselede Allah'ın elçisi ile tartışılması kı-
nanmış ve azap ile tehdit edilmişlerdir. Yüce Allah, atalarında tevarüsen devraldıkları,
taklit yoluyla sürdürdükleri dinlerinin batıl olduğunu,²⁹ bu batıl dini terk ederek tevhi'd
inancına uymaya onları davet etmiştir. Beşer ürünü uyduruk inanışları İslâmî motiflerle
bir sentez oluşturmak suretiyle süsleyerek sunmanın bir anlamı da yoktur. Hüküm koy-
ma yetkisinin sadece Allah'a ait olduğu, ibadet ve kulluğun yalnızca O'na yapılacağı,
atalar dâhil olmak üzere hiçbir varlığa bu manada tâzim edilemeyeceği vurgulanmıştır.
Hal böyle iken, insanların pek çoğunun ilâhî bildirimlere yanaşmadıkları, hakikati öğ-
renmek istemedikleri, işlerine ve kolayına gelen atalar dinine uymaya devam ettikleri
bildirilmiştir: " مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ
Siz Allah'ı bırakın; sadece sizin ve atalarınızın taktığı birtakım isimlere (düzmece ilâhlara) tapı-
yorsunuz. Allah, onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Hüküm ancak Allah'a aittir.
O, kendisinden başka hiçbir şeye tapmamanızı emretmiştir. İşte en doğru din budur. Fa-
kat insanların çoğu bilmezler."³⁰ Böylece ataların dinine tabi olanların, bu inançlarını
sorgulamadan, tahlile tabi tutmadan, ilâhî hakikat ve akıl süzgecinden geçirmeden taklit

26) 7/Â'râf/70–71.

27) Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *en-Nuket ve'l-Uyûn Tefsîru'l-Mâverdi*, thk. Seyyid b. Abd-
dûlmaksûd b. Abdürrahîm, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, trs. C. 2, s. 234; Mevdûdî, *Tefsîhu'l-
Kur'ân*, C. 2, s. 53; Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, (çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İşaret
Yayıncıları, İstanbul, 1999, C. 1, s. 285.

28) Muhammed b. Muhammed Ebû's-Suud, *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâr
İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs. C. 2, s. 174.

29) Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Dârü'l-Marife, Lübnan, trs. C. 8, s. 501.

30) 12/Yusûf/40.

31) Ebu'l-Fazl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd Âlûsî, *Râhu'l-Me'ani fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâr
İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs. C. 12, s. 244–245.

yoluyla kabul ettikleri anlaşılmaktadır.³¹ Onlar da tıpkı önceki ataları gibi akletmeyen, düşünmeyen, kör ve sağır taklidine giren kimseler derekesine düşmüşlerdir.

İbrâhîm (a.s.) da tıpkı önceki peygamberler gibi, halkını atalarının dinini terk ederek ilâhî dine uymaya, yapageldikleri şeyleri vahyin bilgisiyle sorgulamaya, tercihlerini tahlil ederek düşünmeye davet etmiştir: "وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ" (İbrâhîm) Babasına ve kavmine demişti ki: "Sizin şu karşısında durup tapmış olduğunuz heykeller nedir?" "وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا غَابِطِينَ" Babalarımızı onlara tapar bulduk (da onun için biz de onlara tapıyoruz.), dediler. "قَالُوا أَتَيْنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ" dedi. "Sen bize gerçeği mi getirdin, yoksa şaka yapanlardan mısın?" "قَالَ بَلَىٰ رَبُّكُمْ" İbrâhîm, dedi ki: "Hayır! Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir. O, bunları yaratandır ve ben de buna şahitlik edenlerdenim."³² Hz. İbrâhîm, gerçek mâbûd olan Allah'ı bırakarak elleriyle yaptıkları putlara tapan halkını, atalarının içine düştüğü saplantıdan kurtulmaları için tevhd inancına davet etmiş, akıllarını kullanarak düşünmeye çağırmıştır.³³ Ancak kavminin, bu akletme, sorgulama ve düşünme davetine icabet etmeyerek taklide dayalı olarak gösterdiği tepki ve anlayışın³⁴ günümüzde de devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu anlayış, önceki geleneklerin tahlillerinin yapılmadan sürdürülmesi, mezhep taassubu, önder kabul edilen şahsiyetlerin dokunulmaz kabul edilmeleri, uygulamalarının sorgulanmaması şeklinde peşinen kabul etme şeklinde kendisini göstermiştir. İslâm kültürü de geçen süreçte bazı bid'at ve hurafelere maruz kalmış, bunlar zamanla dinin aslından sayılmış, geleneklerin baskısıyla doğru olduğuna hükmedilmiş ve yaşatılmaya devam edilmiştir. Kur'an ve sahih sünnetin yerine, tahrife uğramış din geleneğini hakikat kabul eden insanlar, atalarının kendilerine intikal ettirdikleri gelenekleri sorgulamadan tümüyle din kabul ederek kutsallaştırmışlardır. Bu durum aynen Mekke müşriklerinin, pek çok puta taparak Yüce Allah'a eş ve ortak koşarken aynı zamanda Hz. İbrâhîm'in dininden olduklarını söylemeleri gibidir. Yapılması gereken şey, insanların yaşadıkları geleneksel din anlayışlarını sorgulamaları, Kur'an ve sahih sünnet bilinciyle dinlerini yaşamalarına zemin sağlanmalıdır.

Ehl-i kitap da hak yoldan saparak ilâhî kitaplarını tahrif etmiş, peygamberlerini, âlimlerini ve din adamlarını rab edinerek şirke düşmüş, tevhd inanışlarını da yozlaştırarak "atalar dini" haline getirmişlerdir: "اتَّخَذُوا أَحْبَابَهُمْ وَرُهَيْبَاتَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ" (Yahudiler) Allah'ı bırakıp, hahamlarını; (Hristiyanlar ise) rahiplerini ve Meryem oğlu

32) 21/Enbiyâ/52-56.

33) Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturidî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Fâtıma Yusûf el-Haymî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2004, C. 3, s. 133.

34) Heyet, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C. 3, s. 686.

*Mesih'i rab edindiler. Oysa bunlar da ancak, bir olan Allah'a ibadet etmekle emrolunmuşlardır. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır.*³⁵ Ehl-i kitap âlimleri ve rahiplerinin din adına söyledikleri şeyleri, helal ve haram kıldıkları konuları vahyin denetimine tabi tutmadan, akıl ve düşünce melekeleriyle sorgulamadan doğru kabul etmek suretiyle inanmış ve onların peşinden gitmişlerdir.³⁶ Günümüzde İslâm adına konuşan, vaaz veren, fetvalar yayınlayan, cemaatlere, tarikatlara, derneklere, kurumlara ve kısacası topluma önderlik yapan kimselerin, din adına söyledikleri şeylerin vahye uygunluğu denetlenmeden, sorgulanmadan kabul edilmesi halinde büyük hatalara sebebiyet verdiğini söylemek mümkündür.

Yaşam şeklinin ölçülerini belirlemede vahyi esas almayarak insanların kendi hevâ ve anlayışlarına uyarak oluşturduğu din, atalar dinidir. Bu din, kendi kültürleriyle vahiy kültürünü harmanlamak, arzularına uymak suretiyle vahiyden sapma şeklinde kendini göstermiştir.³⁷ Atalar dini, aklını kullanmadan, doğruyu arama çabasına girmeden, öncekilerin ne yaptılarsa aynısını sürdürmek isteyen cahili dünya görüşünün temel felsefesindeki etkenleri şöyle sıralamak mümkündür:

- a. Atalarının heykellerini yapmak suretiyle putlarına tapmaları. Önceki atalarına saygı duymakla birlikte karşılaştıkları güçlüklerin, problemlerin ve toplumsal sorunların onlar tarafından çözüme kavuşturulacağına inanmışlardır. Atalarını yâd etmek üzere heykellerini yaparak saygı, önlerinde eğilme, dua etme ve kurban kesme gibi ritüellerle onlara tapmışlardır.
- b. Atalarının ruhlarına tapmaları. Animizm denilen ataların ruhlarına tapma şeklindeki şirk anlayışı, putçu anlayışın bir yansımasıdır. Bu anlayışa göre, ölen atalarının ruhları dünya ile ilişkisini sürdürür ve hatta yaşadığı dönemden daha çok fayda sağladığına inanılır. Atalarının ruhlarından medet umarak ruhlarına tâzimde bulunmuşlardır.
- c. Ataları körü körüne taklit etmeleri. Atalara uymanın temel sebeplerinden biri de iyi ya da kötü ayırımı yapmaksızın öncekileri körü körüne taklit etme anlayışıdır.³⁸ Taklitçi anlayış, kendilerine söylenen sözleri anlamayan, sadece bir kuru güürültü olarak algılayan, mahiyeti olmayan ses dalgası şeklinde duyan, meraya salınmış hayvanların misali gibidir. Bu tablo, düşünmeyi işlevsiz hale getiren, bilgi edinme ve hakikat yolunu bulmayı engelleyen taklitçi bir anlayıştır.³⁹ Kur'an, taklitçilik konusunda maymun hayvanının örnekliğinden bahseder.⁴⁰ Bu hayvan düşünce ile ha-

35) 9/Tevbe/31.

36) Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyu'ni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*, Dârul-Kitabu'l-Arâbî, Beyrut, 1987, C. 2, s. 264; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, C. 16, s. 38–39; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, C. 2, s. 222.

37) Vatandaş, Celaleddin, *Vahiyden Kültüre*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2015, s. 17–18.

38) Bk. 7/Â'râf/28.

39) Kutûb, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, C. 1, s. 155–156.

40) Bk. 2/Bakara/65–66.

reket etmeyen, sadece gördüklerini taklit eden bir karaktere sahiptir. İşte, düşüntüp akıllarını kullanmadan, atalarını taklit etme zihniyete sahip insanlar da görüntü itibarıyla olmasa bile, maneviyatta maymun tabiatına bürünmüş olurlar.

- d. Taklit etmek suretiyle dinlerini tahrif etmeleri. Çünkü taklitçilik, her daim beraberinde tahrifçiliği getirmiştir. Ataları kutsal sayan bağnazlıkları neticesinde, ilâhî bildirimleri kültüre dönüştürerek dinlerini yozlaştırmışlardır.
- e. Atalarının yolundan ayrılmayacaklarına inat etmeleri. Atalarının yolunu takip etme bağnazlığını gösterenler, ilâhî bildirimlerin hakikatinin farkına varsalar bile, atalarının yolunu takip etmekten kendilerini alıkoyamamışlardır. Düşünce ve akla ket vurulduğunda nefsânî arzular devreye girer ki, atalarının yolunu takip edenler de bu kör inat yüzünden hakikati düşünmek bile istememişlerdir: " *وَتِلْكَ عَادٌ جَحَدُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ وَاتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ* İşte Ad kavmi! Rablerinin âyetlerini inkâr ettiler. O'nun peygamberlerine karşı geldiler ve inatçı her zorbanın emrine uydular!"⁴¹ Atalarından miras aldıkları gelenekleri, aklın devreye girmesini ve doğru düşünmeyi engeller hale getirmiştir. İlâhî bildirimlerle bu hatalar düzeltilmeye çalışılırken atalarının yolunda gidenler, Kur'an'ın muhatap aldığı akli mahkûm ederek ilâhî mesajı işlevsiz kılmaya çalışmışlardır.⁴²
- f. Cehalete kapılarak atalarının yolunu sürdürmeleri. Ataların dinine uyanlara, ilâhî bildirimlere uymaları ve süregelen hatalardan vazgeçmeleri istenildiğinde onlar, "Doğru söylüyorsanız bize atalarımızdan kanıt getiriniz" demişlerdir.⁴³ Ya da herhangi bir peygamber onlara ilâhî bildirimlerde bulunurken, "Bu söylediklerinizi önceki atalarımızdan işitmedik" diyerek karşılık vermişlerdir.⁴⁴

Bireyler gibi toplumlar da geçmişlerinden kopuk yaşayamazlar ve atalarını görmezlikten gelemezler. Onların yaşamlarını araştırmak geleceğe yönelik hedeflerimizi belirlemede önemli bir sermaye olacaktır. Ancak yukarıda da zikredildiği gibi, atalara bağlılık, milletleri çeşitli fitnelere sokabilecek tehlikeleri de içermektedir. Masum bir şekilde başlayan atalara saygı meselesi, zamanla toplumu saptırabilecek zehirli bir külte dönüşebilir. Zira atalara bağlılık meselesi söz konusu olduğunda, gurur, kibir ve duygusallık gibi hissiyatlar devreye girebilmektedir. Atalar üzerinden hayata bakmak, hak, hukuk, adalet, doğru ve yanlış gibi meselelerde insanları yanılgıya düşürebilir. Tarihi anlamaktan, objektif bakıp yararlanmaktan, diğer milletlerin tarihlerinden faydalanmak bir yana, onlara sempatiyle bile bakmaktan mahrum kılabilir. Oysa insan, tüm insanlığın ortak miras ve kültüründen faydalanmalıdır.

41) 11/Hûd/59.

42) Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 137.

43) Bk.44/Duhân/36; 45/Câsiye/25.

44) Bk. 23/Mu'minûn/24; 28/Kasas/36.

2. Kuberâ/Büyükler

"el-Kebir", Cenâb-ı Hakk'ın sıfatlarından olup "büyük, azametli, yüce olmak" manalarına gelmektedir.⁴⁵ "Kebir" in isim olarak çoğulu olan "ekâbir" ve "kuberâ" ise "reisler,⁴⁶ toplumun yaşlıları ve büyükleri,⁴⁷ bilgin kimseler⁴⁸ gibi manalara gelmektedir.

Yüce Allah'a itaat etmeyi kabul etmeyen, emirlerine karşı gelerek büyüklük taslayanlar Kur'an'da, "kibr, istekbar, tekebbür, kubera" şeklinde farklı sigalarla bildirilmiş ve menfi manada kullanılmıştır.⁴⁹ Tekebbürün en büyüğü de Hakk Teâla'ya karşı gösterilenidir. Tekebbürde bulunarak Yüce Allah'ın emirlerinden yüz çevirenlerin helak olacakları Kur'an'da şu şekilde bildirilmiştir: " وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *Ayetlerimizi yalanlayanlar ve onlara uymayı kibirlerine yediremeyenlere gelince, işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.*"⁵⁰

İnsanlardan bazıları bu dünyada sahip oldukları güç, kuvvet, sermaye ve yeteneklerine dayanmak suretiyle büyüklük taslamış, kendilerini Hakk Teâla'dan müstağni görmüşlerdir. Ahiret hayatını ya inkâr etmiş ya da ahiretin de kazananı oldukları vehmine kapılmışlardır. Dünya ve ahiret nimetlerinin kendilerinin olduğunu iddia ederek insanlara tahakkümde bulunmuş ve onları dilediği gibi yönetme sevdasına kapılmışlardır. Allah'ın ayetleri kendilerine hatırlatılınca da yüz çevirmişlerdir.⁵¹ İşte bu şekilde tekebbürde bulunan insanlar, hem kendileri helâk olmuş hem de kendilerine itaat eden insanların ve dolayısıyla toplumun helâkine sebep olmuşlardır: " *Yine şöyle diyecekler:* " وَقَالُوا رَبَّنَا *Ey Rabbimiz! Biz önderlerimize ve büyüklüklerimize itaat ettik de bizi yoldan saptırdılar.*"⁵² Bu dünyada hak, batıl demeden ve hakkı, hukuku gözetmeden büyüklerine tabi olanlar ahirette Fahreddîn Râzî'nin deyişiyle şöyle

45) Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyya İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, thk. Abdusselâm, Muhammed Hârûn, İttihâdu'l-Kitâbi'l-Arab, 2002, C. 5, s. 125; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arâb*, C. 5, s. 125.

46) Tâberî, *Câmû'l-Beyân*, C. 10, s. 335.

47) İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arâb*, C. 5, s. 126; Ebû Tâhîr Muhammed b. Yakûb Feyrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, Dârû'l-Hadîs, Kahire, 2008, s. 1390.

48) İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâîl İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Mektebetu Dâri's-Selâm, Riyâd, 1994, C. 6, s. 483.

49) Râğıb, *el-Müfredât*, s. 421.

50) 7/A'râf/36; Bk. 40/Mumin/60.

51) 45/Câsiye/31.

52) 33/Ahzâb/67. Ayette geçen "سَادَات" ifadesi; "Seyyidu'l-kavmi, toplumun reisi, toplumu yöneten" manasına gelmektedir. Toplumu yönetmeyi üstlenen kişinin, nefisini kötülüklerden arındırması gerektiği için manevi üstünlüklere sahip olan her kese "seyyid" denir. (Râğıb, *el-Müfredât*, s. 247) Tâberî, "sadat" ifadesini tefsirinde "önderler" diye zikretmiştir. (Tâberî, *Câmû'l-Beyân*, C. 10, s. 335) Ayrıca "sadat" kelimesi Kur'an'da sadece bu ayette ve "kubera" kelimesiyle yaklaşık aynı minvalde kullanıldığı için ayrı bir başlık olarak işlemeyi uygun görmedik.

diyecekler: "Yani Yüce Allah'a itaat yerine seyyidlere, Resûlullah'a itaat yerine de büyük-
lere itaat etik".⁵³

Kur'an ve sünnete uymayarak dünya hayatında büyüklerine tabi halde yaşayanlar, belki birtakım dünyevî menfaatlere, geçici imkânlarla sahip olarak kendilerini aldatan-
larla beraber kısmî bir mutluluğa sahip olabilirler. Ancak bunlar ahirette karşı karşıya
geldiklerinde şöyle diyecekler: " **وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا فَقَالَ الضُّعُفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ**
تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُعْتَدُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ قَالُوا لَوْ هَدَيْنَا اللَّهُ لَهَدَيْنَاكُمْ سِوَاءَ عَلَيْنَا أَجْرٌ عَنَّا أَمْ
مَحِيصٍ *İnsanların hepsi Allah'ın huzuruna çıkacak ve güçsüzler bü-*
yüklük taslayanlara diyecek ki: "Şüphesiz bizler size uymuştuk; şimdi siz az bir şey olsun,
Allah'ın azabından bizi koruyabilecek misiniz?" Onlar da, "Eğer Allah bizi doğru yola
eriktirseydi, biz de sizi doğru yola eriktirirdik. Şimdi sızlansak da, sabretsek de bizim için
*birdir. Artık bizim için hiçbir kurtuluş yoktur" derler.*⁵⁴ Hakka uymayarak haksız yere
büyüklenen kimseler, hem kendileri helâk olur hem de başkalarının helâkine sebep olarak
dünya ve ahirette hüsrana uğrarlar.

3. Mele'/İleri Gelenler

Lügatte "dolu olmak, yardımda bulunmak, danışmak" manalarına gelen⁵⁵ ve Arapça
"m-l-e' " fiil kökünden müştak müfred bir isim olan "mele' " kavramı "bir görüş üzerin-
de birleşen topluluk,⁵⁶ kavmin büyükleri, reisler, seçkinler, görüşleri alınan ve toplumun
işlerini yürütenler" manalarına gelmektedir.⁵⁷ Bazı müfessirlere göre "mele'" kelimesi,
kavmin tamamı manasındadır. İleri gelenler için kullanılmış olması, benzetme yoluyla-
dır. Yani kavmin tümünü temsil edebilmeleri bakımından onlara mele' denilmiştir.⁵⁸ Bunlar
toplandıkları zaman, heybet ve görünüm bakımından göz dolduran, toplumun ileri gelen-

53) Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, C. 25, s. 233.

54) 14/*İbrâhîm*/21.

55) İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arâb*, C. 1, s. 158; Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed el-Huseynî el-Vasîtî ez-
Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, trs. C. 1, s. 435-436.

56) Râğîb, *el-Müfredât*, s. 473.

57) Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer Kâdî el-Beydâvî, *Envâru't- Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, Dâr
İhyâi't-Tûrâsi'l-Arâbî, Beyrut, trs. C. 1, s. 149; Ebû Muhammed el-Huseyn el-Bağâvî, *Meâlimu't-*
Tenzîl, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâr İhyâi't-Tûrâsi'l-Arâbî, Beyrut, 1999, C. 1, s. 295.

58) Ebu Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk.
Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, C. 1, s. 330; Muhammed
b. Yusûf Ebû Hayyân el-Endulûsî, *el-Bahru'l-Muhît*, Dâr İhyâi't-Tûrâsi'l-Arâbî, Beyrut, 2002, C. 2,
s. 405; Muhammed b. Tahir İbn Aşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnûsiyye, 1984, C. 2, s.
482.

leridir.⁵⁹ Onlar, kendisine muhtaç olunan şeyle kalpleri doldurdularından⁶⁰ mele' diye adlandırılmışlardır.

Her toplumda göz dolduran kimseler vardır ki bunlar o toplumun önde gelen lider kadrolarıdır. Toplumun öncüleri olan bu kişiler, toplumun yapısına ve değer yargılarına göre değişebilir. Dolayısıyla mele' ifadesinin, müsbet veya menfi bir değere haiz olmayan rüesa ve ekabir manasındaki nötr bir kavram olduğu söylenebilir.⁶¹ Ancak bu kavram, Kur'an'da çoğunlukla müşriklerin peygamberlere karşı gelen önderleri için kullanılmıştır: "لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ *Andolsun ki Nuh'u elçi olarak kavmine gönderdik. Dedi ki: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin ondan başka tanrınız yoktur. Doğrusu ben, üstünüze gelecek büyük bir günün azabından korkuyorum."* قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرِيكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ *Kavminden ileri gelenler dediler ki: "Biz seni gerçekten apaçık bir sapıklık içinde görüyoruz!"*⁶²

Mele' kelimesi, özellikle peygamber kıssalarının anlatıldığı ayetler olmak üzere Kur'an'da toplam otuz yerde geçmektedir.⁶³ Bu kelime aynı zamanda, hükümdarın fikir danıştığı, etkisinde kaldığı zümreyi işaret etmektedir. Zalim bir hükümdarın çevresinde mele' olabileceği gibi⁶⁴ normal bir lider⁶⁵ veya bir peygamberin de etrafında pekâlâ mele' olabilir.⁶⁶

Mele' kelimesi Kur'an'da genellikle zengin, soylu, toplumda belli bir statü sahibi olan kimselerin, sahip oldukları maddi imkânlarla güvenerek Allah'ın peygamberlerine, onların tebliğ ettikleri ilâhî bildirimlere karşı gelen, mücadele eden ve inananlara baskı uygulayan zalim liderler hakkında kullanılmıştır. Kur'an'da bunların, Allah'ın peygamberlerinin kendilerine tebliğ ettikleri inanç, ibadet ve ahlâkî esaslar doğrultusunda toplumda yapmayı arzuladıkları değişim ve gelişimi engellemeye çalışan, kendi menfaatlerini toplumun menfaatleri üstüne çıkararak,⁶⁷ inkârcı kimseler olduğu vurgulanmıştır: "وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِإِقَاءِ الْآخِرَةِ وَأَتَرَفْنَاهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا مَا هَذَا إِلَّا بَشْرٌ مِثْلُكُمْ

59) Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, C. 6, s. 183; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1985, C. 4, s. 246; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetu't-Tefâsîr*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, trs. C. 1, s. 150.

60) Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, thk. Abdusselâm Hârûn, ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, Kahire, trs. C. 5, s. 194.

61) Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, C. 6, s. 183.

62) 7/A'râf/59–60. Bk. 7/A'râf/75, 88; 11/Hûd/27.

63) Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, s. 846.

64) Bk. 26/Şuara/35.

65) Bk. 27/Neml/32.

66) Bk. 27/Neml/38.

67) Şeriatî, Ali, *Dine Karşı Din*, (çev. Hüseyin Hatemi), İşaret Yayınları, İstanbul, 2000, s. 42.

يَأْكُلُ مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ *O peygamberin kavminden, Allah'ı inkâr eden, ahireti yalanlayan ve bizim dünya hayatında kendilerine bol bol nimet verdiğimiz ileri gelenler (mele') şöyle dediler: "O da ancak sizin gibi bir insandır. Sizin yediğiniz şeylerden yiyor, içtiğiniz şeylerden içiyor."*⁶⁸ Yine Kur'an'da bunların atalarından devraldıkları bâtil inanışlara sıkıca bağlı oldukları,⁶⁹ peygamberleri ve mü'minleri tehdit ettikleri,⁷⁰ zalim,⁷¹ kibirli,⁷² inatçı,⁷³ küçümseyici ve alaycı,⁷⁴ şımarıp azgınlaşan zenginler⁷⁵ oldukları bildirilmiştir.

Mele', toplumda haksız yere sahip oldukları makam ve sermayenin ellerinden gitmemesi için, hak, hukuk ve adalet mücadelesi veren peygamberlere karşı gelmişlerdir. Mekke'nin ileri gelenleri de Resûlullah'ın peygamberliğini engellemeye çalışmış, ona ve mü'minlere şiddetle karşı gelerek baskı uygulamış ve susturmaya çalışmışlardır. Mekke mele'lerinin Hz. Muhammed'e karşı gösterdikleri tavırlar Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: *وَإِنطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنِ امشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى الْإِهْتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ* *Onlardan ileri gelenler: "Yürüyün, tanrılarınıza bağlılıkta direnin, sizden istenen şüphe-siz budur."* *سَ مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ* *Son dinde de bunu işitmedik. Bu, ancak bir uydurmadır."* *كُر'AN* *ءَأَنْزَلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَدُفُّوا عَذَابٍ* *Kur'an aramızdan ona mı indirildi?" diyerek kalkıp yürüdüler. Hayır! Onlar kitabım hakkında şüphe içindedirler. Hayır! Azabımı henüz tatmadılar."*⁷⁶

Tevhîd inancından yoksun olan bu ileri gelenler, kendileri gibi birer insan olan nebîlere halkın tabi olmalarına ve iman etmelerine engel olmaya çalışırken, aynı zamanda insanların kendilerine itaat etmelerini ve işlerinde yardımcı olmalarını da istemişlerdir. Oysa onlar da sair insanlar gibi birer beşerdiler. Mele' kesimi halka kime uymaları gerektiği hususunda kendi beyanatlarıyla tam bir çelişki içinde olduklarını göstermişlerdir.⁷⁷

Kur'an'da bahsi geçen mele' kesiminin pek çoğu, kendilerini varlık olarak değerli görürken diğer insanları "nesne" hükmünde kabul etmişlerdir.⁷⁸ Ancak bu ileri gelen-

68) 23/Mu'minûn/33.

69) 23/Mu'minûn/24–25.

70) 7/A'râf/88, 90.

71) 7/A'râf/103; 10/Yûnus/83.

72) 7/A'râf/75, 88.

73) 38/Sâd/6.

74) 11/Hûd/27, 38.

75) 10/Yûnus/88; 28/Kasas/32.

76) 38/Sâd/6–8.

77) Mâturidî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, C. 7, s. 467.

78) Tâberî, *Câmû'l-Beyân*, C. 10, s. 300.

ler tarafından aşağılık görülen ve dışlanan insanlar, onların düşüncelerine aykırı bir şey söylediklerinde ise muhatap kabul edilmişlerdir.⁷⁹ Nitekim onlar, Semud kavminin gözünde Hz. Sâlih'in otoritesini zayıflatmak ve küçük duruma düşürmek, aynı zamanda halk üzerindeki kaybolmaya yüz tutmuş kendi hâkimiyetlerini sağlamaya çalışmaları Kur'an'da şöyle ifade edilmiştir: " قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتَضَعُوا لِمَنْ أَمَنَ مِنْهُمْ أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَالِحًا مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ كَافِرِينَ كَذِبًا يُكَذِّبُونَ كَذِبًا كَبِيرًا " Kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler, içlerinden zayıf görülen inananlara: "Siz, dediler, Sâlih'in, gerçekten Rabbi tarafından gönderildiğini biliyor musunuz?"⁸⁰ Yüce Allah'a yürekten iman eden bu mü'minlere, tevhîd inancı ile aralarına mesafe koymaya çalışan bu ileri gelenlerin söylemlerinin bir etkisi olmamıştır: " قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ " (Onlar da): "(Evet), doğrusu biz onunla gönderilene inananlarız!" dediler.⁸¹

Mele' dediğimiz bu zümrenin aşağılayıcı ve baskıcı tutumları, tarihin her döneminde karşılaşılabilen bir insanlık sorunudur. Müslümanların bu sorunu dikkate alarak Resûlullah'ın ve önceki peygamberlerin gösterdiği tavrı sergilemek suretiyle her türlü zorba anlayışa karşı mücadele etmeleri gerekmektedir.

4. Mutref/Haddi Aşan Zenginler

"Te-ri-fe" fiili, "suyu bol olmak, hoş ve taze olmak, bolluk içinde refah ve lüks bir hayat yaşamak, rahat ve kolay hayat sürmek"⁸² manalarına gelmektedir. "Te-ri-fe" kök fiilinin bir türevi olan "mutref", "dünya nimetleri içinde pervasızca, rahat, bolluk ve nimetlerle dolu bir yaşam sürdüren kişi"⁸³ demektir. Böylece "mutref" kelimesinin, "rahatlık ve bolluk içerisinde yaşayan ve kendisine verilmiş bu nimetler sebebiyle de azgınlaşıp şımaran kimseler" manalarına geldiğini ifade edebiliriz.

"Te-ri-fe" fiil kökünün türevleri Kur'an-ı Kerim'de sekiz yerde geçmekte,⁸⁴ "mutref" kelimesi de tıpkı "mele' " kavramı gibi, ilâhî bildirimleri unutarak şirke dalmış toplumlara gönderilmiş peygamberlere karşı gelenlerin liderleri olarak sunulmaktadır. Yüce Allah'ın dininin egemen olmadığı toplumlarda, malın dengesiz bir şekilde dağıtımıyla sermayenin

79) Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 2, s. 371.

80) 7/A'râf/75.

81) 7/A'râf/75.

82) Ebû Bekr Muhammed Hasan İbn Dureyd, *Kitâbu Cemhereti'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr el-Ba'lebekkî, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987, C. 1, s. 393; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, C. 1, s. 317; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arâb*, C. 9, s. 17.

83) Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Samrâî, Dâru ve Mektebetu'l-Hilal, Beyrut, trs. C. 8, s. 114; İsmâîl b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihah Tâcu'l-Luğa ve Sihahu'l-A'rabiyye*, thk. Ahmed Abdulgaffûr Attâr, Dâru'l-Kutûbi'l-Arabi, Kahire, 1375, C. 4, s. 1333; Râğîb, *el-Müfredât*, s. 74; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arâb*, C. 9, s. 17.

84) Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, s. 195.

büyük kısmını ele geçiren zümredir. Fakirleri sömüren, hakîr ve aşağılık gören, kaba kuvvet uygulayan, ellerindeki servet ve imkânlarla azgınlıkta sınır tanımayan insanlardır. Bunlar mal ve imkân sahibi olmakla böbürlenerek kendilerini Cenâb-ı Hakk'tan müstağni görmeye başlamış, diğer insanları ve hatta gönderilen peygamberleri bile küçümsemiş, kendilerini haklı görerek ilâhî bildirimlere karşı gelmişlerdir. Kur'an'da bunlarla ilgili şöyle buyurulmaktadır: " وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِإِلقاءِ الْآخِرَةِ وَآتَرَفْنَاهُمْ فِي الْأَحْيَاةِ الدُّنْيَا مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يَأْكُلُ مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ *O peygamberin kavminden, Allah'ı inkâr eden, ahireti yalanlayan ve bizim dünya hayatında kendilerine bol bol nimet verdiğimiz ileri gelenler şöyle dediler: "O da ancak sizin gibi bir insandır. Sizin yediğiniz şeylerden yiyor, içtiğiniz şeylerden içiyor."*⁸⁵ Yani dünya hayatında kendilerine bolca rızık verip rahatlık sağladığımız bu kimseler, şımarıklık ve azgınlığa kapılarak Allah'a karşı gelmişlerdir.⁸⁶

"Mutrafın", tarih boyunca Yüce Allah'ın insanlığa gönderdiği peygamberlere karşı gelmiş, servetleriyle onlara engel olmuşlardır. Sahip oldukları nimetlerin de iyi kimseler oldukları için kendilerine bir ilâhî lütuf olarak verildiğini iddia etmişlerdir: " وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ *Biz hangi ülkeye bir uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklı ve şımarık kişileri: "Biz, size gönderilmiş olan şeyi inkâr ediyoruz," demişlerdir. وَمَا نَحْنُ بِمُعَدِّبِينَ. *Ve dediler ki: "Biz malca ve evlâtça daha çoğuz, biz azaba uğratılacak da değiliz."*⁸⁷ Memleketin zenginleri, reisleri, zorbaları ve şerir komutanları, kendilerine gönderilen peygamberleri ve ilâhî bildirimleri inkâr etmiş, Yüce Allah'ın kendilerinden ve dinlerinden razı olduğu için bunca mal ve evladını lütfettiğini söylemişlerdir.⁸⁸ Oysa mal ve sermayenin gerçek sahibini unutanlar için zenginlik, delalet sebebidir.⁸⁹ Yine burada onların gösterdikleri tavır Muhammed Esed'in ifadesiyle, "Bu (itiraz) öncelikle, hayatta değerli olan tek şeyin maddî kazanç sağlamak olduğu; ikinci olarak da, maddî anlamda başarılı bir hayatın kişinin 'doğru yolda olduğu'nun bizzat kanıtı olduğu şeklindeki anlayışı yansıtmaktadır."⁹⁰*

85) 23/Mu'minun/33.

86) Tâberî, *Câmî'l-Beyân*, C. 19, s. 28.

87) 34/Sebe/34–35. Mutref olanların takındıkları bu tavır, yüzyılların akışı içinde sıklıkla tekrarlanan bir durumdur. (Bk. Kutüb, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, C. 5, s. 371) Bunların peygamberlerin tebliğine karşı çıkan servet sahibi, nüfuz ve yetki sahibi olan zenginler oldukları pek çok ayette zikredilmiştir. Mesela Hz. Nuh kavminin bu yöndeki itirazları için bk. 26/Şuara/111; 11/Hûd/27; Semûd kavmi için bk. 71/Arâf/75–76. Diğer ayetler için bk. 6/En'âm/53, 123; 17/İsrâ/16.

88) Kurtûbî, *el-Câmî*, C. 17, s. 321; Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, C. 8, s. 150–151.

89) 42/Şûrâ/27.

90) Esed, *Kur'an Mesajı*, C. 2, s. 880.

Mutref kimseler, Allah'ın peygamberlerine her seferinde farklı bahaneler ileri sürerek karşı gelmişlerse de, böyle davranmalarındaki asıl sebep; sahip oldukları makam, mevki, imtiyaz ve servetin ellerinden gideceği korkusudur. Çünkü ilâhî adaletin sağlanması halinde, sahip oldukları imtiyazın, liyakat esasına dayanmayan mevkilerinin, haksız şekilde sahip oldukları mallarının ellerinden giderek asıl sahiplerine verileceği endişesini taşımaktadırlar. Bu sebeple olanca güçleriyle peygamberlere ve ilâhî bildirimlere karşı mukavemet göstermişlerdir. Kimi zaman kendilerine gönderilen peygamberin insan olduğu bahanesiyle karşı çıkarken,⁹¹ kimi zaman da atalarının izinden gideceklerini ileri sürmüşlerdir: " وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ وَجْهِ الْقَوْلِ كَمَا نَحْنُ الْيَوْمَ وَمَا نَحْنُ بِمُؤْمِنِينَ *Senden önce de hangi memlekete uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıkları: "Babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız," derlerdi. "Ben size, babalarımızı üzerinde bulduğunuz (din)den daha doğrusunu getirmişsem (yine mi bana uymazsınız)? deyince, dediler ki: "Doğrusu biz sizinle gönderilen şeyi inkâr ediyoruz."*⁹² Yüce Allah burada, kişiyi atalarına taklide yönelten duygunun, -özellikle mutref kesim için- dünyadaki lezzetlerden yararlanma, tembellik ve çalışmama arzusu olduğunu; yine onların istidilalde bulunma, tefekkür etme gibi zorluklara karşı da öfke duyduklarını beyan buyurmuştur.⁹³ Yine burada, toplumda peygamberlere karşı gelenlerin sermaye ve iktidar sahipleri olduğu, bunların ilâhî bildirimlere karşı tavır aldıkları, halkın vahiyle uyanmasını arzu etmedikleri, peygamberlere karşı halkı kıskırttıkları ve fitnelere sebep oldukları anlaşılmaktadır. Böyle tavır takınmalarının iki temel sebebi vardır: Birinci sebebi, mutref insanlar, makam ve mallarının verdiği rahatlıkla, dünya meşgalesine o kadar dalmışlar ki, hak-batıl mücadelesi diye bir dertleri yoktur. Mevcut sistem işlerine geldiği için, yeni bir din, yeni bir düzene gereksinim duymazlar. İkinci sebep ise, mevcut sistemden haksız şekilde fazlasıyla nemalandıkları için, bırakın sistem değişikliğine gitmeleri, mevcut sistemin yılmaz bekçileri ve koruyucularıdır. Bu sebeple haksız düzenlerinin değişmesini isteyen peygamberlere ve hak savunucularına şiddetle muhalefet etmişlerdir.⁹⁴

Mutref kimselerin hâkimiyetindeki toplumlar, ilâhî bildirimlere uymayan, fücür, fitne ve fesadın yaygın olduğu, yozlaşmış toplumlardır. Önceki toplumlarda mutref zümrenin sebebiyet verdiği bu toplumsal hastalıkların yayılması neticesinde, sünnetullah gereğince Yüce Allah, Ad ve Semûd kavimleri örneklerinde olduğu gibi tümünü helâk etmiştir. Yani mutref insanlar, hem kendilerinin hem de kavimlerinin helâkine sebep olmuşlardır: " وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاَهَا تَدْمِيرًا *Biz bir memleketi helâk etmek istediğimizde, onun refah içinde yaşayan şumarık elebaşlarına*

91) 23/Mu'minûn/33-34.

92) 43/Zuhrûf/23-24.

93) Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, C. 27, s. 207.

94) Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, C. 5, s. 269.

(itaati) emrederiz, de onlar orada kötülük işlerler. Böylece o memleket hakkındaki hükümümüz gerçekleşir de oranın altını üstüne getiririz.⁹⁵ Mutref kimseler, Yüce Allah'ın kendilerine verdiği imkânları kötüye kullanarak şımarıklığa ve azgınlığa dalmışlardır.⁹⁶ Hakk Teâlâ bu hak yoldan sapmış, şımarık ve azgın yöneticilere iyi şeyler yapmaları, iman ve itaati emrederken onlar, emre aykırı şekilde ve ısrarla günah işlemeye devam etmişlerdir.⁹⁷ Mutref kimselerin iş başına geçmesiyle mâsiyet artar, dolayısıyla helake müstahak olurlar.⁹⁸

Yukarıdaki ayette geçen "mutrefin" ifadesi toplumda refah içerisinde yaşayan, serveti bol, rahatları ve konforu yerinde olan aristokrat sınıftır. Bunlar şan, şöhret ve iktidardan fazlasıyla nemalanırlar. Üzerlerine gevşeklik çökerek bozulur, hak yoldan saparak hayâsızlığa dalarlar. İçinde yaşadıkları toplumun kutsal değerlerini hiçe sayarak, yeryüzünde bozgunculuğun yayılmasına sebep olurlar. İşte, bir toplum helâk sebeplerine sarılarak bozgunculuğun elebaşlarının çoğalmasına sebep olur da onları engellemez duruma gelirse, Yüce Allah fesad önderlerini onlara salar ve onları saptırır, sapıklığın toplumda yayılmasına vesile olurlar. Bu da o milletin çözümlü dağılması ve helâk olması manasına gelmektedir.⁹⁹

"Mutref" terminin günümüzdeki karşılığının "sermaye sahipleri" kavramı olduğunu söyleyebiliriz. Sermayeyi ellerinde bulunduran kimseler, günümüzde hayli güçlü olup dünyaya hâkim olmuş durumdadırlar. Bunlar sermayeyi ellerinde tutarak toplumu her alanda sömürmüş, mâneviyatın çökmesine sebep olmuş, eşitlik, hak, hukuk ve sosyal adalet diye bir şey bırakmadıkları gibi, tabiatın dengesini bile bozmuşlardır. Bunlar tıpkı ataları Firâvûn ve Kârûn misali gibidir. Hz. Musa'nın, tevhîd inancı, hak, hukuk ve adalet vurgusunu dikkate almayan Firâvûn ve Kârûn, kibir ve inatla Hz. Musa'nın peygamberliğini inkâr ederek sihirbaz ve sahtekâr olmakla itham etmişlerdir.¹⁰⁰ Kârûn, sahip olduğu koca servetin sadece kendi çabasıyla biriktirdiğini iddia etmiş ve Cenâb-ı Hakk'ın lütfunu inkâr etmiştir: " قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي أَوَلَمْ يَعْلَم أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَأَكْثَرُ جَمْعًا وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ Kârûn, "Bunlar bana bendeki bilgi ve beceriden dolayı verilmiştir" dedi. O, Allah'ın kendinden ön-

95) 17/İsrâ/16. Bu ilâhî yasa, Hz. Nuh'tan beri yaşamış tüm toplumlarda asırlarca uygulanagelmıştır. Hangi toplumda günah ve günahkârlar çoğalıp yayılmışsa, bu durum onları aynı acı sona götürmüştür. (Bk. Kutûb, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, C. 4, s. 387) Benzer ayetler için bk. 21/*Enbiya*/12–13; 23/*Mu'minûn*/64–65.

96) Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 2, s. 653.

97) Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, C. 20, s. 175.

98) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Daru İbni Kesîr, Dimaşk, 1994, C. 3, s. 252.

99) Kutûb, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, C. 4, s. 386–387. Ayrıca bk. Seyyîd Kutûb, *İslâm'da Sosyal Adalaet*, (çev. Hârûn Ünal), Arslan Yayınları, İstanbul, trs. s. 210–211.

100) 28/*Kasas*/36.

ceki nesillerden, ondan daha kuvvetli ve daha çok mal biriktirmiş kimseleri helâk etmiş olduğunu bilmiyor muydu? Suçlulukları keskinleşmiş olanlara günahları konusunda soru sorulmaz (Çünkü Allah hepsini bilir).¹⁰¹ Hz. Musa'nın ikazlarını dinlemeyerek hem kendisinin hem de halkının helâkine sebep olmuştur: " فَحَسَفْنَا بِهِ وَبَدَارِهِ الْأَرْضَ فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُنتَصِرِينَ Sonunda onu da, sarayını da yerin dibine batırdık. Allah'a karşı ona yardım edebilecek adamları da yoktu. Kendisini savunup kurtarabileceklerden de değildi."¹⁰²; " وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا فَتَأْتِكُمْ بِيضَاءٌ مَسَاكِينُهُمْ لَمْ تَسْكُنْ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ Biz, refahından şımarmış nice memleketi helâk etmişizdir. İşte yerleri! Kendilerinden sonra oralarda pek az oturulabilmiştir. Onlara biz vâris olmuşuzdur."¹⁰³ Firâvûn, siyaseten zulüm ve istibdadın sembolü iken, Kârûn ise malî baskı ve vurgunculuğun timsalidir. Böylece Kârûn'un hikâyesi, vurguncu bir mutref kıssasıdır.¹⁰⁴

5. Karîn/Arkadaş

"Karîn" kelimesi sözlükte "yaklaştırmak, bir araya toplamak" manasındaki "karn" kökünden türetilmiş bir sıfat olup "arkadaş, yaşıt, eş, dost" anlamlarına gelir, çoğulu "kurenâ" dır.¹⁰⁵ "Karn" kavramı farklı türevleriyle Kur'an'da otuz altı yerde ifade edilirken, yedi tanesinde "karîn", birinde çoğul hâlinde "kurenâ" şeklinde geçmektedir.¹⁰⁶

"Karîn", Kur'an-ı Kerim'de "insanla arkadaşlık yapan kimse" manasına gelirken, insanı manevî yönden ve en çok da olumsuz yönde etkileyen "şeytan, inkârcı insan, bir araya gelen topluluk, nesil" türünden arkadaş manasında kullanılmıştır.¹⁰⁷ Bunları ayetler üzerinde görerek değerlendirmeye çalışalım.

Karîn kelimesi Kur'an'da aşağıdaki manalarda kullanılmıştır:

a. "Karîn" in Kur'an'da şeytanın arkadaşlığı manasında kullanılması: " وَالَّذِينَ يُتَّفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا Bunlar, mallarını insanlara gösteriş için harcayan, Allah'a ve ahiret gününe de inananmayan kimselerdir. Şeytan kimin arkadaşı olursa, o ne kötü arkadaştır."¹⁰⁸ Ayette şeytan türünden "karîn" in insanlara kötülükleri güzel gösterdiğini, riyakârlığa teş-

101) 28/Kasas /78.

102) 28/Kasas /81.

103) 28/Kasas /58.

104) Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C. 6, s. 202.

105) Râğib, *el-Müfredât*, s. 401; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arâb*, C. 13, s. 331.

106) Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, s. 689–690.

107) Râğib, *el-Müfredât*, s. 401; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arâb*, C. 13, s. 330.

108) 4/Nisâ/38.

vik ettiğini, kötü bir arkadaş olduğunu bildirmektedir. Bir başka ayette şöyle buyurulmaktadır: " وَمَنْ يُعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِيضَ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ " *Kim Rahmân'ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytani ona musallat ederiz.*"¹⁰⁹ Yani kim Yüce Allah'ın zikrine göz yumarsa¹¹⁰, Allah ona şeytani musallat eder¹¹¹, böylece bunlar birbirlerinden ayrılmaz arkadaşlar olurlar.¹¹² Devamındaki ayette: " وَإِنَّهُمْ لَيَصُدُّونَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ " *Şüphesiz bunlar onları doğru yoldan saptırırlar. Onlar ise doğru yolda olduklarını sanırlar.*"¹¹³ Şeytanlar¹¹⁴ onları yoldan çıkarırken, hidayete erdirilmiş kimseler olduklarını zannederler. Dünyadaki bu yakınlık ve birliktelikten sonra ahirete vardıklarında: " حَتَّىٰ إِذَا جَاءَنَا قَالَ يَا لَيْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ " *Sonunda bize geldiğinde, arkadaşına, "Keşke benimle senin aranda doğu ile batı arası kadar uzaklık olsaydı! Ne kötü arkadaşımışsın!" der.*"¹¹⁵ Rivayete göre, şeytanın arkadaşı kıyamet günü dirildikten sonra şeytaniyle beraber birbirinden ayrılmaz halde cehenneme atılırken, "Keşke aramızda mümkün olan en uzak mesafe olsaydı" demektedir.¹¹⁶ Dünya hayatında şeytanla dostluk kuranların, ahirette pişmanlık duyacaklarını, ona suçlamada bulunacaklarını, ondan uzak durmak isteyeceklerini bildirmiştir. Oysa insan, şeytanın yaldızlı, aldatıcı, içi boş kuruntuları yerine içindeki temiz fitrata, akla, mantığa, tefekkür ve selim düşünceye ve dışarıdan gelen ilâhî bildirimlere kulak vermiş olsa, bu tür hatalara ve hüsrana maruz kalmazdı. Şeytanın işi, insanı hak yoldan uzaklaştırmak, nefsanî arzuların esiri yapmaktır. Ömrünü böylesi bir arkadaşlıkla geçiren kişi, ahirette ilâhî huzura çıktığında arkadaş seçiminin ve geçirilen hayatın ne kadar hatalı olduğunu anlamış olması kendisine bir yarar sağlamayacaktır.¹¹⁷

b. İnkârcı insan manasındaki "karîn": " قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ " *İçlerinden biri: "Benim, bir arkadaşım vardı" der. Derdi ki: " Sen de (dirilmeye) inananlardan mısın? Biz ölüp kemik, sonra da toprak haline geldiğimiz zaman (diriltilip) cezalanacak mıyız?"*"¹¹⁸ Bazı müfessirler ayette geçen "karîn" in şeytan olduğunu söylerken, bazıları da onun inkârcı insan olduğunu

109) 43/Zuhrâf/36.

110) Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, C. 5, s. 91.

111) Ebû'l-Bekâât Abdullah b. Ahmed b. Muhammed en-Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakaiku't-Te'vil*, thk. Yusûf Ali Bedîvî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyîb, Beyrut, 1998, C. 3, s. 272.

112) Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, C. 27, s. 213–214.

113) 43/Zuhrâf/37.

114) Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, C. 3, s. 273.

115) 43/Zuhrâf/38.

116) Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, C. 27, s. 214.

117) Heyet, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, C. 4, s. 776.

118) 37/Saffât/51–53.

ifade etmişlerdir.¹¹⁹ Ancak meseleye her "iki arkadaşın akıbeti"¹²⁰ açısından baktığımızda, "karîn" in inkârcı insan olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü cennete giren arkadaşın, cehenneme giren arkadaşının dünyada iken ahirette dirilmeyi inkâr ettiğini ve neredeyse kendisini de helâke sürükleyeceğini ayetin devamında ifade etmiştir.¹²¹

c. Bir araya gelen topluluk, nesil manasındaki "karîn": " وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ *Biz onların başına birtakım arkadaşlar sardık da bu arkadaşlar onlara geçmişlerini ve geleceklerini süslü gösterdiler. Böylece kendilerinden önce gelip geçmiş olan cin ve insan toplulukları ile ilgili o söz (azap), onlar için de gerçekleşti. Çünkü onlar ziyana uğrayanlardı.*"¹²² Bazı klasik diyebileceğimiz müfessirler, ayette geçen "karîn" ifadesiyle, Resulullah'a ve ilâhî bildirimlere inanmayarak inat eden müşriklere dünya hayatında musallat olan şeytanın kastedildiğini belirtmişlerdir.¹²³ Ancak ayette geçen "karîn" in, insanın içinde geçen, ona vesvese veren, günaha, haksızlıklara, kötülöklere dürtten şeytanlar olabileceği gibi; insana dışarıdan etkide bulunan inkâr ve küfrün davetçileri olan insanlar da olabilir.¹²⁴ Arkadaşları onlara dünya işleri ve zevklerini hayli süslü göstererek onları dünyaya bağımlı hale getirmiş, günah psikolojisine sokarak isyanda boğulmalarını sağlamış; böylece ahiret hayatıyla ilgili hususiyetleri unutturmuş, yeniden dirilme, hesaba çekilme, cennet ve cehennem inançlarını inkâr ettirmiştir.¹²⁵ Yukarıdaki ayet ayrıca, sosyal hayat çevresinin, dostluk ve arkadaşlık münasebetlerinin, kişide oluşabilecek inanç ve ahlaki telakkilerin şekillenmesi ve gelişmesindeki etkisine dikkatlerimizi çekmiştir.

Sonuç

Bireyler ve toplumlar geçmişlerinden kopuk yaşayamazlar ve atalarını görmezlikten gelemeler. Onların yaşamlarını araştırmak, geleceğe yönelik hedefleri belirlemede önemli bir sermaye olacaktır. Ancak atalara bağıllık, milletleri çeşitli fitnelere sokabilecek tehlikeleri de içermektedir. Masum bir şekilde başlayan atalara saygı meselesi, zamanla toplumu sapıtılabilecek zehirli bir külte dönüşebilir. Zira atalara bağıllık meselesi söz konusu olduğunda, gurur, kibir ve duygusallık gibi hissiyatlar devreye girebilmektedir.

119) Bk. Tâberî, *Câmû'l-Beyân*, C. 21, s. 45; Beydâvî, *Envârû't- Tenzîl*, C. 5, s. 10; Ebû'l-Fadl Celaleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed Durru'l-Mensûr fî Tefsîri'l-Me'sûr*, Merkezu Diraseti'l-Arabiyye, Kahire, 2003, C. 12, s. 406.

120) Bk. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, C. 26, s. 138–139.

121) Olayı bir bütün halinde anlamak için bk. 37/*Saffât*/51–61.

122) 41/*Fussilet*/25.

123) Tâberî, *Câmû'l-Beyân*, C. 21, s. 458; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 4, s. 196; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, C. 7, s. 174; Beydâvî, *Envârû't- Tenzîl*, C. 5, s. 70.

124) İbn Aşûr, *Tefsîru't-Tahrîr*, C. 24, s. 274.

125) Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, C. 4, s. 588.

İnsanların atalarının dini üzerinde ısrar etmeleri, tevhîd inancına karşı gelmelerinde en büyük engellerden birini teşkil etmektedir. Atalarından tevarüsen devraldıkları dinlerini terk etmek istememeleri, alışageldikleri geleneklerine olan bağlılıkları, ayrıca muhakeme ve akletme gibi zihinsel faaliyetlere de girmemeleri neticesinde çoğunlukla ilâhî dinleri reddetmişlerdir. Her yönüyle birbirine zıt olan "atalar dini" ile "ilâhî din"in öğretileri karşı karşıya geldiğinde, insanlar genellikle cehaletten gelen bir hamiyetle tercihlerini geleneklerinden yana kullanmışlardır.

Ataların dinine bağlı olunması gereğini savunan, özellikle toplumun ileri gelenleri ve zenginleri için de, sahip oldukları statükonun, kurdukları düzenin devam ettirilmesi için, cehaletten kaynaklanan hamiyet ve taassubu kullanarak diğer kesimleri de yanlarına almışlardır. Böylece ilâhî dinin insanlara sağlayacağı tevhîd inancı bilinci, sosyal adalet gibi, mağdur insanların lehine oluşabilecek imkânların önüne geçmek istemişlerdir.

İnsanlar, cehaletten kaynaklanan alışkanlıkları, alışa geldikleri kötü adetleri vahiyle sorgulama neticesinde terk etmeleri gerekirken, atalarının yolunda gitmeyi tercih etmişlerdir. İnsanların pek çoğunun atalarının yolundan gitme ve geleneklerini sürdürme yönünde ısrarcı davranmalarının temel sebebi, körü körüne taklitçilik, objektif ve bilinçli bir düşüncenin yerine taassuba saplanmış olmalarıdır.

İnsanlardan bazıları bu dünyada sahip oldukları güç, kuvvet, sermaye ve yeteneklerine dayanmak suretiyle büyüklük taslamış, kendilerini Hakk Teâla'dan müstağni görmüşlerdir. Dünya ve ahiret nimetlerinin kendilerinin olduğunu iddia ederek insanlara tahakkümde bulunmuş ve onları dilediği gibi yönetme sevdasına kapılmışlardır. Allah'ın ayetleri kendilerine hatırlatılınca da yüz çevirmişlerdir. İşte bu şekilde tekebbürde bulunan insanlar, hem kendileri helâk olmuş hem de kendilerine itaat eden insanların ve dolayısıyla toplumun helâkine sebep olmuşlardır.

Toplumda zengin, soylu veya belli bir statü sahibi olan kimseler, sahip oldukları maddi imkânlarla güvenerek Allah'ın peygamberlerine, onların tebliğ ettikleri ilâhî bildirimlere karşı gelmiş, mücadele eden ve inananlara baskı uygulamışlardır. Bunlar, toplumda haksız yere sahip oldukları makam ve sermayenin ellerinden gitmemesi için, hak, hukuk ve adalet mücadelesini veren peygamberlere karşı gelmişlerdir. Onların mahiyetindeki toplumlar da, ilâhî bildirimlere uymayan, fücür, fitne ve fesadın yaygın olduğu, yozlaşmış toplumlardır. Bu zümrenin aşağılayıcı ve baskıcı tutumları, tarihin her döneminde karşılaşılabilen bir insanlık sorunudur. Müslümanların bu sorunu dikkate alarak Resûlullah'ın ve önceki peygamberlerin gösterdiği tavrı sergilemek suretiyle her türlü zorba anlayışa karşı mücadele etmeleri gerekmektedir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1994.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1992.
- Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn es-Seyyîd Mahmûd el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arâbî, trs.
- Bağâvî, Ebû Muhammed el-Huseyn, *Meâlimu't-Tenzîl*. Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arâbî, 1999.
- Beydâvî Kâdî, Nâsıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envâru't- Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arâbî, trs.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sıhah Tâcu'l-Luga ve Sıhahu'l-A'rabiyye*, Thk. Ahmed Abdulgaffûr Attâr, Kahire: Dâru'l-Kutûbi'l-Arabi, 1375.
- Ebû Hayyân, el-Endulûsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, Beyrut: Dâr İhyai't-Turâsi'l-Arâbî, 2002.
- Ebû's-Suud, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Beyrut: Dâr İhyai't-Turâsi'l-Arabi, trs.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*. Sad. İsmail Karaçam ve Arkadaşları, İstanbul: Azim Dağıtım, 2014.
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul: İşâret Yayınları, 1999.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luga*, Thk. Abdusselâm Hârûn, Kahire: Dâru'l-Mısırîye li't-Te'lîf ve't-Terceme, trs.
- Ferâhidî, Ebû Abdırrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayni*. Thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Samrâî, Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilal, trs.
- Feyrûzâbâdî, Ebû Tâhîr Muhammed b. Yakûb, *Kâmûsu'l-Muhît*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2008.
- Günay, Tamer, "Atalar Kültü", DİA, Ankara: TDV Yayınları, 1991, C. 4, s. 42-43.,
- Heyet, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- İbn Aşûr, Muhammed b. Tâhîr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdulhak b. Gâlib, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Kutûbi'l-Arâbiyye, 2001.

- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed Hasan, *Kitâbu Cemhereti'l-Luğa*. thk. Remzî Munîr, el-Ba'lebekkî, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga*, Thk. Abduselâm Muhammed Hârûn, İttihâdu'l-Kitâbi'l-Arab, 2002.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Riyâd: Mektebetu Dâri's-Selâm, 1994.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed, *Lisânu'l-Arâb*, Beyrut: Dâru Sadr, trs. Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-Te'vîl*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr, *el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1985.
- Kutûb, Seyyîd, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru's-Şurûk, 2003.
- Kutûb, Seyyîd, *İslâm'da Sosyal Adalaet*. Çev. Hârûn Ünal, İstanbul: Arslan Yayınları, trs.
- Mâtûrîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, Thk. Fâtûmâ Yûsûf el-Haymî, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2004.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nuket ve'l-Uyûn Tefsîru'l-Mâverdî*, Thk. Seyyîd b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm, Beyrut: Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, trs.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Trc. Heyet, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakaiku't-Te'vîl*, Thk. Yûsûf Ali Bedîvî, Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyîb, 1998.
- Râğîb el-İsfahânî, Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Marife, trs.
- Râzî, Fahreddîn, Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Reşîd Rızâ, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr*, Lübnan: Dâru'l-Marife, trs.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetu't-Tefâsîr*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, trs.
- Sâdî, Abdurrahman b. Nâsır, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000.
- Suyûtî, Ebû'l-Fadl Celaleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr, *ed Durru'l-Mensûr fî Tefsîri'l-Me'sûr*, Kahire: Merkezu Dirâseti'l-Arâbiyye, 2003.
- Şeriati, Ali, *Dine Karşı Din*. Çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul: İşaret Yayınları, 2000.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*, Dımaşk: Daru İbni Kesîr, 1994.
- Tâberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, *Câmû'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000.

Vatandaş, Celaleddin, *Vahiyden Kültüre*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed el-Huseynî el-Vasîtî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, trs.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arâbî, 1987.